

XI. ELEKTRON TIJORAT TIZIMLARI VA ELEKTRON RAQAMLI IMZO.

Reja:

- XI.1. Elektron tijorat. E-tijorat va E-marketing. Elektron tijorat tizimlari.**
- XI.2. Elektron pul birliklari. Internet banking. Mobil banking.**
- XI.3. WebMoney Transfer.VISA kartalari.**
- XI.4. Elektron imzoni verifikatsiya qilish algoritmi. Elektron raqamli imzoning yopiq kalitlari va ochiq kalitlarini yaratish.**
- XI.4. Elektron imzoni verifikatsiya qilish algoritmi. Elektron raqamli imzoning yopiq kalitlari va ochiq kalitlarini yaratish.**
- XI.5. Ma'naviy-ma'rifiy ko'nikmalarni axborot texnologiyalari vositasida takomillashtirish.**
- XI.6. Elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini.**
- XI.7. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berish. Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatining amal qilinishini to'xtatib turish.**
- XI.8. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilish. Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini ro'yxatga olish markazida saqlash tartibi.**
- XI.9. Ro'yxatga olish markazini tugatish. Chet davlatlarning elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlaridan foydalanish. Muhr o'rnida ishlatish.**

XI.1. Elektron tijorat. E-tijorat va E-marketing. Elektron tijorat tizimlari.

“Elektron tijorat”ning paydo bo‘lishi muomalaga yangi atamalar, kategoriyalar va tushunchalar kiritilishi bilan bog‘liqdir. Yangi atamalar bu elektron magazin, elektron vitrina, elektron pullar, elektron to‘lov tizimlari, elektron raqamli imzo va h.k. Bugungi kunda elektron tijoratning “Internet-biznes”, “Internet savdo” kabi asosiy tushunchalarning turlicha ta’riflari ma’lum. Har bir muallif o‘zining kasbiy tayyorgarligi va olgan tajribasiga ko‘ra mazkur tushunchaga aniq ma’no kiritadi. Elektron tijorat tushunchalarining

klassifikatsiyasini ko'rib chiqadigan bo'lsak birinchi tushunchani AQSH olimlari A. Summer va G. Duncan quyidagicha berishgan:

Elektron tijorat – bu subyektlar o'rtasidagi munosabat elektron tarzda (Internet texnologiyalarni qo'llagan holda) amalga oshadigan biznes jarayonning ixtiyoriy shaklidir. Bu tushunchaning mohiyatiga ko'ra olimlar tomonidan ta'rif o'sha paytdagi internet tarmog'ini rivojlanish tendensiyalariga mos keladi. 1999-yillarga kelib internet savdo tushunchasi kirib keldi. AQSH olimlari A. Summer va G. Duncan fikricha elektron savdo – biznes tranzaksiyasining butun sikli yoki uning bir qismi elektron tarzda amalga oshadigan tovar yoki xizmatlarni xarid qilish va sotish jarayonidir.

Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot rivojlanayotgan davrda elektron tijorat texnologiyalarini rivojlantirishga kirishgan kompaniya va tashkilotlar juda ko'p. Bulardan biri **Starbucks** kompaniyasi bo'lib bugungi kunda bu kompaniya o'zini texnologik kompaniya deb biladi. Elektron tijoratda asosiy masalalardan biri **Starbucks**ning qanday qilib raqamli va ijtimoiy tijoratga o'tayotganidir. Bu borada Starbucks dunyodagi eng yirik qahvaxona tarmog'idir, uning 23 768 ta chakana savdo do'koni mavjud. Ko'p odamlar Starbucksni mijozlar kirib qahva va boshqa narsalar sotib olib iste'mol qiladigan va yana o'z ishlari bilan mashg'ul bo'lish uchun ketadigan joy deb o'ylashadi. Aslida esa buning aksi. Starbucks o'zini raqamli va ijtimoiy kompaniyaga aylantirmoqda. Uzoq vaqt davomida Starbucks o'zining AQSh va Kanadadagi do'konlarida bepul Wi-Fi Interneti mavjudligi bilan yoshlarni jalb qilib kelgan. Biroq, so'nggi paytlarda kompaniya haqiqatan ham texnologiyaga asoslangan kompaniya bo'lish uchun bir nechta raqamli tashabbuslarni amalga oshirdi.

Bu kompaniyani asosiy maqsadi raqamlashtirish va ijtimoiylashtirish hisoblanadi. Biznes faoliyatini va marjani yaxshilash bo'yicha odatiy choralarga qo'shimcha ravishda, kompaniya o'z biznesini yuritish va qo'llab-quvvatlash uchun kompyuterlashtirilgan tizimlardan foydalanishni ko'zda tutib elektron tijoratga murojaat qildi.

Elektron tijoratda tushunchalar juda ko'p bo'lib, ular ichida elektron biznes degan tushuncha ham bor. Ba'zi odamlar savdo atamasini faqat biznes sheriklar o'rtasida amalga oshiriladigan oldi-sotdi bitimlarini tavsiflash deb bilishadi. Agar ushbu savdo ta'rifi ishlatilsa, elektron savdo atamasi juda tor bo'lar edi. Shunday qilib, ko'pchilik uning o'rniga “elektron biznes” atamasini ishlatadilar. Elektron biznes nafaqat tovarlar va xizmatlarni sotib olish va sotish emas, balki Internetda xaridorlarga xizmat ko'rsatish, biznes sheriklari bilan hamkorlik qilish, elektron ta'lim berish va tashkilotlar ichida elektron tranzaksiyalarni amalga oshirish kabi barcha turdagi biznesni amalga oshirishni anglatuvchi elektron savdo tushunchasini kengroq tasviridir.

“**Elektron biznes**” tushunchasiga eng ma’qul ta’rifni N.Solovyanenko bergan. Uning fikricha **elektron biznes** – bu biznesni an’anaviy turlariga nisbatan yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta’minlash maqsadida eng ilg’or axborot texnologiyalari va kommunikatsiya muhitidan foydalanishdir.

Ushbu ta’rifga ko’ra, elektron biznes – bu faqatgina elektron savdo emas. Elektron biznes – bu Internet tarmog’ida yangi axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini qo’llashga asoslangan savdogina emas.

Uning tarkibiga turli biznes – operatsiyalarining katta miqdori kiradi. Elektron biznes yordamida firma asosiy maqsadida ifodalangan iqtisodiy va moliyaviy maqsadlarga erishish ta’minlanadi.

“**Elektron biznes**” atamasi har xil texnologiyalarni o’z ichiga oladi, ular: EDI (Elektronik Data Interchange – ma’lumotlarni elektron almashinuvi), elektron pochta, Internet, intranet, ekstranet (tashqi dunyo bilan ma’lumot almashish).

Hozirgi elektron tijorat yuritishning turli xil andozalari qariyb barcha mamlakatlarda, iqtisodiyotning turli sohalarida, turli xil hajmdagi korxonalarda shuningdek davlat muassasalari va turli darajadagi vakolatli qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarida tarqalmoqda.

Bu andozalarning umumiy - qabul qilingan tasnifi asosiga shartli ravishda mahsulot yetkazib beruvchi va xaridor deb nomlash mumkin bo’lgan elektron tijoratning o’zaro aloqador tomonlari turlari qo’yilgan. Bu tavsifning mazmuni shundan iboratki, elektron tijoratni yuritish andozalari mahsulot yetkazib beruvchi va xaridorlarning aniq turlariga qarab farqlanadi.

Elektron tijorat yuritishning andozalari.

Mahsulot (tovar) yetkazib beruvchilar va xaridorlar turkumiga quyidagilar kiradi:

Davlat (Government).

Korxona (Business).

Mijoz, iste’molchi (Consumer).

Hamkor (Partner).

Korxona xodimi (Executive, employer).

Andoza belgilanishi mahsulot yetkazib beruvchi va xaridor nomlanishidan tuziladi. Misol: Ingliz tilida (Business to business) yoki o’zbek tilida (korxona-korxona) Business to consumer-korxona-iste’molchi. Andozaning qisqartirilgan belgilanishi sotuvchi va xaridorning ingliz tilidagi nomlari bosh harfidan tuziladi va ular o’rtasida —2 raqam qo’yiladi. Hozirgi vaqtda iqtisodiy rivojlangan mamlakatda turli xil darajada quyidagi andozalardan foydalaniladi: B2B, B2S, V2R, V2E, S2B.S2S, V2G, G2R, G2V: (davlat - korxona) va R2G (hamkor - davlat).

Elektron tijorat tushunchasi. Elektron tijorat faoliyati O‘zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to‘g‘risida”gi 2004 yil 29 apreldagi 613-II son Qonuni bilan belgilanadi va amalga oshiriladi.

Elektron tijorat Internet tarmog‘idagi tijorat sohasiga oid faollikni, unda oldi-sotdini amalga oshirilishini ifodalash uchun qo‘llaniladi. U kompyuter tarmog‘idan foydalangan holda xarid qilish, sotish, servis xizmatini ko‘rsatishni amalga oshirish, marketing tadbirlarini o‘tkazish imkoniyatini ta‘minlaydi.

Elektron tijoratning an‘anaviy savdo turlaridan farqi. Elektron tijoratning an‘anaviy savdo turidan quyidagi xarakterli xususiyatlari bilan farqlanadi:

- xaridor o‘ziga qulay vaqt, joy va tezlikda mahsulotni tanlash va sotib olish imkoniyatiga ega;
- savdo-sotiq faoliyatini ish faoliyati bilan birga parallel ravishda, ya’ni ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borish imkoniyati mavjud;
- ko‘p sonli xaridorlarning bir vaqtning o‘zida bir nechta firmalarga murojaat qila olishi. Bu ko‘p sonli xaridorlarning aloqa vositalari yordamida sotuvchilar bilan muloqotda bo‘lish imkoniyati;
- kerakli mahsulotlarni tezlikda izlab topish va shu mahsulotlari bor firmalarga murojaat qilishda texnika va transport vositalaridan samarali foydalanish, mahsulotlarni bir joyga yig‘ish va ularni sotib olishda aniq manzillarga murojaat qilish. Ortiqcha vaqt va xarajatlarni kamaytiradi;
- xaridorning yashash joyi, sog‘lig‘i va moddiy ta‘minlanish darajasidan qat’iy nazar hamma qatori teng huquqli mahsulot sotib olish imkoniyati;
- hozirgi kunda chiqqan jahon standartlariga javob beradigan mahsulotlarni tanlash va sotish imkoniyati;
- Elektron tijorat sotuvchining mahsulotlarini (ish, xizmatlarini) sotish jarayonidagi imkoniyatini yanada kengaytiradi va yangilaydi. Endi sotuvchi mahsulotlarini sotish jarayonini tezlashtirishi, yangi va sifatli mahsulotlarni muntazam almashtirishi, mahsulotlarning aylanma xarakatini tezlashtirishi kerak bo‘ladi;

Elektron tijoratda savdoni tashkil qilish firmalarning raqobatini kuchaytiradi, monopoliyadan chiqaradi va mahsulotlarning sifatini oshirish imkoniyatini beradi. Xaridorlar kundalik hayotida kerakli mahsulotlar ichida sifatlarini tanlashi mumkin. Chet el firmalariga murojaat qiladi.

XI.2. Elektron pul birliklari. Internet banking. Mobil banking.

Elektron pullar - bu elektron shaklda ifoda etilgan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan va oddiy pul bilan taqdim etilgan paytda to'lanadigan moliyaviy tashkilotning noaniq pul majburiyatidir.

Elektron pullar - bu to'lovlarni amalga oshirishga imkon beradigan va depozit hisob raqamlariga kirishni talab etmaydigan yangi to'lov vositasi bo'lib hisoblanadi.

Elektron pul – pul birligiga tenglashtirilgan belgilar hamda kupyura va tanga rolini bajaruvchi juda katta son yoki fayllardir. Bunday tizimning faoliyat ko'rsatish xarajatlari boshqalaridan ancha kam. Bundan tashqari, elektron pullar to'liq anonimlikni ta'minlashi mumkin, chunki uni ishlatgan mijoz haqida hech qanday ma'lumot berilmaydi.

Elektron pullar - keng ma'nosi naqd pulning quyi tizimlari (chiqarish shaxsiy hisob varaqlarni ochmasdan amalga oshiriladi) va naqd pulsiz pullar (chiqarish shaxsiy hisob varaqlarni ochish bilan amalga oshiriladi) yoki elektron vositalar yordamida pul hisob-kitoblari tizimi sifatida ko'rib chiqiladigan pullardir.

Elektron pullar–tor ma'noda, banklar yoki ixtisoslashtirilgan kredit tashkilotlari tomonidan chiqarilgan naqd pulning quyi tizimidir. Bu yerda asosiy farq - to'lovni amalga oshirganda, to'lovni amalga oshiruvchidan oluvchiga bank ishtirokisiz amalga oshirilganda, to'lovni amalga oshirishda bank hisob varag'idan ixtiyoriy foydalanish. Elektron pullar faqat elektron shaklda, ya'ni ixtisoslashtirilgan elektron tizimlardagi yozuvlar shaklida mavjud bo'lgan to'lov vositasidir. Hozirgi kunda ular asosan Internetda ishlatiladi, ammo undan tashqarida ham mavjud bo'lishi mumkin.

Elektron pullar o'zboshimchalik bilan to'lov birliklari shaklida chiqariladi, masalan WebMoney elektron pul tizimidagi WMZ yoki WMR. Qoidaga ko'ra, ushbu birliklar har qanday valyutaga biriktirilgan.

Elektron pullar birinchi marta Yaponiyada 1980-yillarning oxirlarida paydo bo'lgan. O'sha paytda, ba'zi Yaponiyaning telefon, transport va savdo kompaniyalarining oldindan to'langan chip kartalari joriy qilindi va boshqa kompaniyalar asta-sekin ularni ishlatishni va qabul qilishni boshladilar. Yevropada ilgari to'langan elektron to'lov mahsulotlaridan birinchi foydalanish 1990-yillarning boshlaridan beri joriy qilingan. Ular foydalanuvchilarga elektron pullarni kartalarda saqlash imkoniyatini yaratdi. Yangi to'lov usullari nafaqat innovatsion texnik xususiyatlari, balki bank muassasalari tomonidan chiqarilmaganligi bilan ham e'tiborni tortdi. Ko'p o'tmay, banklar shunga

o'xshash loyihalarni amalga oshirishni boshladilar. Elektron pulning 2 xil turi mavjud:

1. Elektron to'lov sertifikatlari yoki cheklar. Ushbu sertifikatlar ma'lum bir nomga ega, shifrlangan shaklda saqlanadi va emitentning elektron imzosi bilan imzolanadi. Hisob-kitoblarni amalga oshirish chog'ida sertifikatlar tizimning bir qatnashuvchisidan boshqasiga o'tkaziladi, bunda pul o'tkazmasi o'zi emitentning to'lov tizimidan chetga chiqishi mumkin.

2. Tizim ishtirokchisining hisob varag'idagi yozuvlar. Hisob-kitoblar bitta hisob varaqdan ma'lum miqdordagi to'lov birliklarini hisobdan chiqarish va elektron pul emitenti to'lov tizimiga boshqa hisob raqamiga kiritish orqali amalga oshiriladi. Ikkinchi tur - bu naqd pulsiz mablag'larning juda aniq analogidir. Elektron pul egasi nuqtai nazaridan ushbu ikkala tur deyarli farq qilmaydi va deyarli bir xil ishlatiladi. Turli tamoyillarga asoslangan tizimlarning imkoniyatlari ham deyarli bir xil. Zamonaviy pul tizimlarida elektron pul almashtirilmaydigan puldir, kredit asosiga ega, to'lov vositasi, muomalasi, jamg'arish funksiyalarini bajaradi. Elektron pullarni chiqarish uchun asos naqd va naqd bo'lmagan pullardir. Elektron pullar naqd pulsiz aylanmaga xizmat ko'rsatishda emitentning pul majburiyatlari vazifasini bajaradi.

Elektron pullar ichki qarama-qarshilik bilan ajralib turadi: bir tomondan, ular to'lov vositasi, ikkinchi tomondan, an'anaviy elektron bo'lmagan pullarda bajarilishi kerak bo'lgan emitentning majburiyatini oladi. Oddiy naqd pullardan farqli o'laroq, elektron pullar faqat emitent to'lov tizimida mavjud va boshqa tizimlarga o'zgarishsiz o'tkazilishi mumkin. Ushbu cheklov elektron pul tizimlarini yaratish va qo'llab-quvvatlashni sezilarli darajada osonlashtiradi, bu esa tranzaksion xarajatlarni yuqori darajada pasayishiga olib keladi, chunki barcha operatsiyalar tizim ichida amalga oshiriladi.

Elektron pul birliklari.

WMY– O'zbekiston zonasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun UZSning Y-hamyondagi ekvivalenti.

WMR– rubl zonasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun RURning R-hamyondagi ekvivalenti, WMR operatsiyalarining kafili bo'lib WebMoney Transferring Rossiya hududidagi vakili "BMP" MChJ xizmat qiladi.

WMZ– AQSh dollarida operatsiyalarni amalga oshirish uchun USDning Z-hamyondagi ekvivalenti.

WME– EVROda operatsiyalarni amalga oshirish uchun EURning E-hamyondagi ekvivalenti, WMZ va WME operatsiyalarining kafili bo'lib Amstar Holdings Limited, S.A. xizmat qiladi.

WMU– Ukraina zonasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun UAHning U-hamyondagi ekvivalenti, WMU operatsiyalarining kafili bo‘lib “Ukrainskoe Garantiynoe Agentstvo” MChJ xizmat qiladi.

WMB– Bellorusiya zonasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun BYRning V-hamyondagi ekvivalenti.

WMG– 1 gramm oltinning G-hamyondagi ekvivalenti.

WBC va **WMD**– WMZning S va D hamyonlardagi kredit operatsiyalari uchun ekvivalenti.

Internet-banking. To‘lov tizimlari orasida alohida guruh, bu Internet banking funksiyasini bajaruvchi tizim, ya’ni Internet orqali bank operatsiyani amalga oshirish hisoblanadi.

Internet-banking – bankdagi hisob raqamni Internet orqali boshqarish imkoniyatini beradigan xizmat. Internet banking tizimida samarali ishlash uchun Internetga ulangan va Internet brouzerga ega kompyuter bo‘lishi etarli hisoblanadi.

Internet- banking xizmati orqali mijoz o‘z ish joyida yoki boshqa o‘ziga qulay sharoitda:

- to‘lovlarni o‘tkazish,
- to‘lov o‘tishi bosqichlarini kuzatish,
- mavjud xatolarni operativ tuzatish,
- barcha hisobotlarni olish kabi barcha bank amaliyotidan foydalanishi mumkin bo‘ladi.

Buning uchun har bir mijozga beriladigan unikal elektron raqamli kalitning o‘zi yetarli. Ma’lumki, Internet-banking - Internet tarmog‘iga ulanish mumkin bo‘lgan ixtiyoriy joydan turib mijozlarga keng qamrovli bank xizmatlari ko‘rsatish texnologiyasidir. Internet-banking orqali korxona, fermer buxgalteri o‘z ish joyidan Internet orqali bank saytiga ulanib korxona hisob raqamiga tushayotgan pullarni ko‘rishi, pul o‘tkazmalarini tayyorlab bankga uzatishi mumkin bo‘ladi. Internet-banking imkoniyatlari quyidagilarni bajarishga imkon beradi:

- bankka barcha turdagi moliyaviy hujjatlarni yuborish;
- istalgan davr uchun bankdagi hisob raqamlardan ko‘chirmalar va ularga tegishli boshqa hujjatlarni olish;
- haqiqiy vaqt tartibida to‘lov hujjatlari bank ishlovidan o‘tishining barcha bosqichlarini kuzatish;
- xatolar to‘g‘risida xabarlarni tezkor olish;
- kirim va chiqim to‘lov hujjatlarini ko‘rish va chop etish.

Internet-banking va bankdan tashqari elektron to'lovlar tizimlarining yanada rivojlanish jarayonida onlayn sotuvlar sektorida jadal o'sishni kutish lozim, bunda ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanuvchi barcha kompaniyalar Internet tarmog'i orqali tovarlarini bemalol sotishlari mumkin bo'ladi. To'lovlarning bankdan tashqari sektorini rivojlantirishning keyingi bosqichi bu mobil to'lovlar tizimlari bo'ldi.

Mobil banking – internet tarmog'i yordamida mobil telefon (smartfon) orqali bank xizmatlaridan foydalanishning zamonaviy usulidir. Bu usul bank xizmatlaridan foydalanuvchilarga bank hisobvarag'ini masofadan boshqarish imkonini beradi va deyarli barcha internet-banking operatsiyalarini ta'minlaydi.

Mobil bankning yordamida mijoz quyidagi imkoniyatlarga ega:

- bank kartalarining (kredit, debet va hokazo) holatini kuzatish;
- mobil va shahar telefon xizmatlari, internet-provayderlar, kommunal, kabel va raqamli televidenie xizmatlari uchun vositachilik haqlarisiz to'lovlarni amalga oshirish;
- onlayn konversiya amaliyotlarni o'tkazish;
- kartadan kartaga o'tkazmalarni amalga oshirish;
- operatsiyalarning avtomatik ijrosini sozlash – hisobvaraq bo'yicha yoki muayyan sanalarda belgilangan to'lovlar;
- pul mablag'larining bank hisobvarag'iga tushganligi haqida ma'lumot olish;
- bank kartasi orqali amalga oshirilgan operatsiyalar haqida ma'lumotnoma olish;
- onlayn-do'konlarda xaridlarni amalga oshirish;
- kreditlarni so'ndirish, omonatlarga mablag' qo'shish;
- kredit olish;
- pul o'tkazmasini olish/yuborish;
- YHXBB jarimalarini to'lash;
- bank kartasini ochish;
- bank kartasini bloklash va blokdan yechish;
- bank kartasiga omonat bo'yicha foizlarni kirim qilish;
- bank kartasining amal qilish muddatini uzaytirish;
- mobil ilova orqali turli valyutalarda xalqaro pul o'tkazmalarini amalga oshirish.

Mobil bankingga ulanish. Mobil banking xizmatlaridan foydalanish uchun mijoz, avvalo bank hisob varag'ini ochishi lozim, ya'ni karta hisob varag'i ochiladi (bank kartasi). Buning uchun:

1. Shaxsni tasdiqlovchi hujjat (pasport/ identifikatsiya ID-kartasi/ yangi namunadagi haydovchilik guvohnomasi/ harbiy bilet) bilan birga bankka tashrif buyurib (yoki masofadan) kerakli hujjatlarni to'ldirish;

2. Internet orqali mobil telefonga (smartfonga) tegishli ilovani yuklab olish (kerakli ilovalar ko'pincha Google Play va App Store ilovalar do'konida mavjud).

Mobil ilovalar bank yoki to'lov tashkilotlari tomonidan taklif etilishi mumkin. Agar mobil ilova va bank kartasi bitta bankka tegishli bo'lsa, ushbu ilova orqali operatsiyalarni amalga oshirishda kichik vositachilik haqlaridan ozod bo'lish mumkin. Masalan, mablag'larni bir kartadan boshqa kartaga o'tkazish yoki naqd pul olish uchun komissiyalar mavjud. Umuman olganda, komissiya 1% dan oshmaydi.

Agar smartfonda ilova o'rnatilgan bo'lsa, faqatgina bank kartasi bilan ushbu ilovada avtorizatsiyadan o'tish kifoya, ya'ni ilovada bank kartasi haqida so'ralgan ma'lumotlarni unga kiritish lozim. Har bir mobil bank ilovasining dizayni va menyusi har xil, ammo bu muammo emas, chunki ularni ishlatish juda oson. Menu asosan foydalanuvchi istagan operatsiyalarga muvofiq bo'limlardan (o'tkazmalar, to'lovlar va hokazo) tashkil topgan. Birinchi o'rinda ilovaga kartaning ma'lumotlarini kiritish kerak, undan keyin to'lovlarni amalga oshirish mumkin.

XI.3. WebMoney Transfer.VISA kartalari.

Web Money Transfer - bu Internetda biznes yuritish uchun xalqaro hisob-kitob tizimi va muhiti. U 1998 yilda tashkil etilgan va o'shandan beri tizimga 45 million foydalanuvchi qo'shilgan.

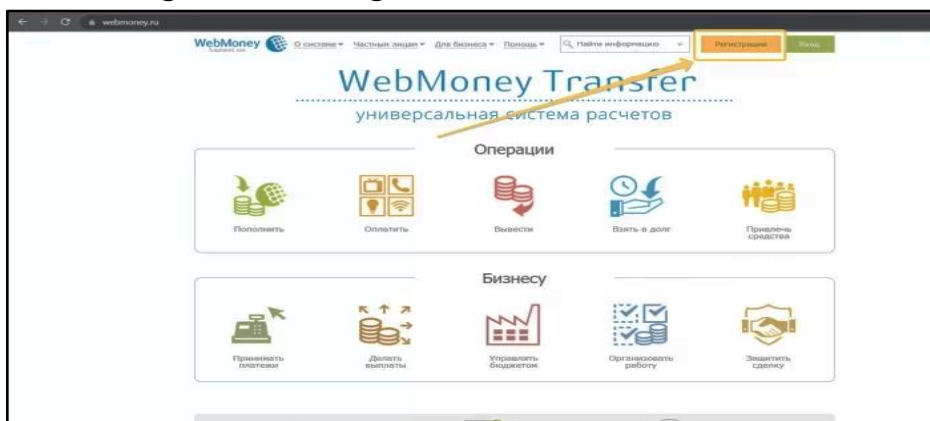
Webmoney Transfer.WebMoney tizimi quyidagi xizmatlarni o'z ichiga oladi:

- Moliyaviy resurslarni kuzatib boring,
- Birja hisob-kitob fondlari,
- Moliyalashtirishni jalb qilish,
- Moliyaviy nizolarni hal qilish,
- Xavfsiz bitimlar tuzing.

WebMoney asoslari. WebMoney texnologiyasi tizimning barcha ishtirokchilariga ixtisoslashgan kompaniyalar - kafolatlarda saqlanadigan boyliklarga bo'lgan mulkiy huquqlarini bevosita boshqarish uchun yagona interfeyslarni taqdim etadi.Tizim a'zolari istalgan kafil bilan hamyon ochishlari mumkin. Qulaylik uchun bitta foydalanuvchining hamyonlari ro'yxatga olish raqami - WMID bilan maxsus xotiraga birlashtirilgan.Qadriyatlarga bo'lgan mulk huquqlarini o'lchash birligi WebMoney (WM) tegishli turdagi nom birligi hisoblanadi.

Tizimda ishlash va boshqa foydalanuvchilar bilan muloqot qilish uchun har bir ishtirokchi WM-sertifikatsiya xizmati orqali tekshiriladigan zarur shaxsiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Har bir ishtirokchi uchun mulkiy huquqlarni ayirboshlashning boshqa ishtirokchilari bilan tuzilgan bitimlar asosida Tizim ommaviy parametr - Biznes darajasini hisoblab chiqadi.

WebMoney: ro'yxatdan o'tish. Tizimda ro'yxatdan o'tish uchun <https://www.webmoney.ru> saytiga o'ting va sahifaning yuqori o'ng burchagidagi "Ro'yxatdan o'tish" tugmasini bosing.

Ro'yxatdan o'tish uchun siz telefon raqamini ko'rsatishingiz va shaxsiy ma'lumotlar bilan shaklni to'ldirishingiz kerak. Shundan so'ng siz telefon raqami va elektron pochta manzilini tasdiqlashingiz kerak va Webmoney xizmatida ro'yxatdan o'tish tugallanadi.

WebMoney hamyonini va virtual kartani qanday yaratish mumkin.

Tizimda muvaffaqiyatli ro'yxatdan o'tgandan so'ng, shaxsiy hisob ochiladi. Uning asosiy sahifasida mumkin bo'lgan harakatlar menyusi mavjud:

- Yangi hamyon yarating,
- Virtual kartani chiqarish,
- Bank kartasini biriktiring,
- Yangi kartaga buyurtma bering,
- Hamkorlik bank hisobini biriktiring,
- Elektron hamyonni ulang.

Visa kartalari bu – 200 dan ziyod davlatdagi karta egalari, savdo-servis korxo- nalari, moliyaviy va davlat muassasalariga elektron to'lovlar bo'yicha tez, xavfsiz va ishonchli tarmoqqa kirish imkoniyatini beruvchi to'lov tizimidir.

Elektron to'lovlar Global innovatsion protsessing tizim – VISANet yordamida amalga oshiriladi va bu tizim bir soniyada 24000 dan ortiq tranzaktsiyani qayta ishlay oladi. U iste'molchilarga firibgarlikdan himoya, savdo-servis tashkilotlariga esa to'lovlarning amalga oshirilishini kafolatlaydi.

Visa kartalariga xizmat ko'rsatish tarmog'i dunyodagi eng keng tarmoqlardan biri bo'lib, 24 mln.dan ortiq xizmat ko'rsatish shahobchalariga ega, shu

jumladan bir millionga yaqin bankomatlardan iborat. Visa kartalari 150 dan ziyod dunyo mamlakatlarida qabul qilinadi.

Bu karta Visa logotipi mavjud bo'lgan qariyb barcha shaxobchalarda to'lov uchun qabul qilinadi. U elektron, mexanik to'lov terminallari va bankomatlarida, hamda internet yoki telefon orqali to'lov uchun ham qabul qilinadi. Internet to'lovlari uchun kartada maxsus servis kodi mavjud bo'lib, u kartaning orqa tarafida keltirilgan va uchta sondan iborat. Ushbu nomdor kartalar egasining yuqori ijtimoiy mavqei alohida ta'kidlab ko'rsatadi va xizmat ko'rsatish vaqtida o'zgacha e'tiborni kafolatlaydi.

XI.4. Elektron imzoni verifikatsiya qilish algoritmi. Elektron raqamli imzoning yopiq kalitlari va ochiq kalitlarini yaratish.

O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 11 dekabrda 562-II-sonli «Elektron raqamli imzo to'g'risida» qonuni asosida elektron raqamli imzodan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish belgilab qo'yilgan.

elektron raqamli imzo - yopiq kalitni qo'llagan holda axborotning kriptografik o'zgarishi natijasida olingan va imzoning shakllanish vaqtidan boshlab elektron hujjatdagi axborotda xatolik yo'qligini aniqlovchi hamda imzo kaliti sertifikatini imzo egasiga taalluqligini tekshiruvchi elektron hujjatning rekviziti hisoblanadi;

elektron raqamli imzo - elektron hujjatdagi mazkur elektron hujjat axborotini elektron raqamli imzoning yopiq kalitidan foydalangan holda maxsus o'zgartirish natijasida hosil qilingan hamda elektron raqamli imzo ochiq kaliti yordamida elektron hujjatdagi axborotda xatolik yo'qligini aniqlash va elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasini identifikatsiya qilish imkoniyatini beradigan imzo;

elektron raqamli imzoning yopiq kaliti - elektron raqamli imzo kalit vositalaridan foydalangan holda hosil qilingan, faqat imzo qo'yuvchi shaxsning o'ziga ma'lum bo'lgan va elektron hujjatda elektron raqamli imzo yaratish uchun mo'ljallangan belgilar ketma-ketligi;

elektron raqamli imzoning ochiq kaliti - elektron raqamli imzo kalit vositalaridan foydalangan holda hosil qilingan, elektron raqamli imzo yopiq kalitiga mos keluvchi, axborot tizimining har qanday foydalanuvchisi foydalana oladigan va elektron hujjatdagi elektron raqamli imzo kalit haqiqiylikini tasdiqlash uchun mo'ljallangan belgilar ketma-ketligi;

elektron raqamli imzo kalitining sertifikati - elektron raqamli imzoning ochiq kaliti elektron raqamli imzoning yopiq kalitiga mosligini tasdiqlaydigan

va elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasiga vakolatli organ tomonidan berilgan elektron yoki qog‘oz shaklidagi hujjat;

elektron raqamli imzo yopiq kalitining paroli - elektron raqamli imzoning yopiq kalitidan ruxsatsiz tarzda foydalanishdan himoya qilish uchun mo‘ljallangan shartli belgilar ketma-ketligi.

elektron raqamli imzoning yopiq kaliti egasi - elektron raqamli imzo kalitini yaratgan (elektron hujjatga imzo qo‘ygan) va vakolatli organ tomonidan uning nomiga elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini berilgan jismoniy shaxs.

elektron raqamli imzo kalit sertifikatini boshqarish - elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini amal qilishini to‘xtatib turish yoki qayta tiklash yoxud uni bekor qilish.

elektron raqamli imzo kalit sertifikatining amal qilish muddati - elektron raqamli imzo kaliti ro‘yxatga olingan vaqtdan boshlab 24 oydan oshmasligi kerak.

elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini <https://e-imzo.uz> internet manzilidagi shaxsiy kabinet orqali elektron raqamli imzo kaliti sertifikatining amal qilish muddati tugagunga qadar uzaytirib olish mumkin.

ERI kaliti foydalanish kengligi. O‘zbekiston Respublikasining 2017 yil 11 sentyabrdagi O‘RQ-445-sonli “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida”, gi qonuniga asosan elektron raqamli imzo elektron hujjatni imzolagan shaxsni identifikatsiyalash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, qo‘lda qo‘yilgan imzoning to‘kis analogi hisoblanadi hamda elektron hujjatda aks ettirilgan axborotning o‘zgartirilmassligi va avtorlikni tasdiqlash uchun qo‘llaniladi. Shuningdek, “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlanmagan murojaatlar anonim murojaatlar deb hisoblanadi.

ERI kalitni qanday olish mumkin. Elektron raqamli imzo kalitlarini ro‘yxatga olish va elektron raqamli imzo kaliti sertifikatlarini berish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 10 maydagi 348sonli qarori asosida O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi huzuridagi “Yangi texnologiyalar” ilmiy-axborot markazi tomonidan Davlat xizmatlari markazlari orqali amalga oshiriladi.

Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatlarini olish uchun belgilangan tartibda so‘rovnoma to‘ldiriladi. So‘rovnomani Davlat xizmatlari markazlari yoki <https://e-imzo.uz> sayti orqali to‘ldirish mumkin.

Arizani ko‘rib chiqish va elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini olish uzog‘i bilan 40 daqiqa ichida amalga oshiriladi. Elektron raqamli imzo kalit sertifikatini davlat xizmatlari markaziga taqdim etilgan USBflesh xotiraga yuklab oladi.

Elektron raqamli imzo yopiq kalitining paroli vakolatli organ tomonidan so‘rovnomada ko‘rsatilgan mobil telefon raqamiga sms-xabar shaklida yuboriladi.

Elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining Davlat xizmatlari markaziga bevosita qilgan arizasi orqali so‘rovnomada ko‘rsatilgan mobil telefon raqami o‘zgartirilishi mumkin. Elektron raqamli imzo yopiq kalitining parolini <https://e-imzo.uz> sayti arizada ko‘rsatilgan telefon raqami orqali qayta olish mumkin.

Elektron raqamli imzo kalit uchun to‘lov shakllari.

Arizani ko‘rib chiqishning ijobiy natijasidan so‘ng elektron raqamli imzo kaliti uchun to‘lov amalga oshirilishi lozim.

Jismoniy shaxs - O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 6 maydagi PF-5456sonli farmoniga muvofiq eng kam oylik ish haqqining 7% miqdorida, barcha bank kassalari hamda CLICK, PAYME, UPAY, PAYNET, MUNIS va boshqa to‘lov tizimlari orqali amalga oshirishi mumkin.

Yuridik shaxs va Yakka tartibdagi tadbirkorlar. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 18 iyuldagi PF4455sonli farmoniga muvofiq eng kam oylik ish xaqining 10 % miqdorida amalga oshirishi mumkin. Elektron raqamli imzo kaliti uchun oldindan to‘lovni Davlat soliq qo‘mitasi ro‘yxatga olish markazining quyidagi bank rekvizitlari orqali amalga oshiriladi: h/r 20210000700431200005 ATB «INVEST FINANCE BANK» MFO 01041, STIR 201589463

Yakka tartibdagi tadbirkorlar ham huddi jismoniy shaxslardek to‘lov tizimlari yoki bank kassalari orqali to‘lovni amalga oshirishlari mumkin.

Elektron raqamli imzo kaliti quyidagilarga bepul beriladi:

- Davlat byudjet tashkilotlariga;
- Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 10 maydagi 348sonli “Davlat xizmatlari markazlari orqali elektron raqamli imzo kalitini ro‘yxatga olish va elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berish bo‘yicha davlat xizmatlari ko‘rsatishning ma‘muriy reglamentini tasdiqlash haqida” gi qaroriga asosan kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning o‘quvchilariga;
- 2019 yil 8 apreldagi 284sonli “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishishning yagona elektron tizimini joriy etishning

tashkiliy chora-tadbirlari to'g'risida" qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasiga, Vazirlar Mahkamasiga, vazirliklarga, idoralarga, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlariga, boshqa davlat organlari va tashkilotlarning rahbarlariga va mas'ul shaxslariga.

Elektron raqamli imzo kalitni olish

Elektron raqamli imzo kalit egasi shaxsni tasdiqlovchi xujjatning asl nusxasi bilan birga USBflash xotira taqdim etishi lozim.

Jismoniy shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar:

- Shaxsni tasdiqlovchi guvohnomani nusxasi (pasport, harbiy билет, haydovchilik guvohnomasi yoki shaxsini tasdiqlovchi boshqa hujjat);
- Elektron raqamli imzo kalitini ro'yxatdan o'tkazish va sertifikatni berish uchun imzolangan ariza.

Yuridik shaxslar:

- Yuridik shaxsni vakili – elektron raqamli imzo kalit egasining shaxsni tasdiqlovchi guvohnomani nusxasi (pasport, harbiy билет, haydovchilik guvohnomasi yoki shaxsini tasdiqlovchi boshqa hujjat);
- Elektron raqamli imzo kalitning egasi - yuridik shaxsning vakiliga buyruqning tasdiqlangan nusxasi yoki ishonchnoma (bunda, murojaat etuvchi elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi bo'lsa, elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini boshqarish uchun yuridik shaxsning xati (ishonchnoma) talab etilmaydi).

XI.5. Ma'naviy-ma'rifiy ko'nikmalarni axborot texnologiyalari vositasida takomillashtirish

Axborot madaniyati shaxsning o'quv, ilmiy-bilish, mustaqil ta'lim olish, dam olish va boshqa ko'rinishli faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan, shaxsiy axborot faoliyatini samarali tashkil qilishni ta'minlaydigan bilimlar, malaka va ko'nikmalarning tizimlashtirilgan majmuasidir. Umuman olganda, axborot madaniyati axborotdan samarali foydalanish bilim va ko'nikmalari bo'lib, kerakli axborotni axborot resurslaridan axborot texnologiyalarining barcha ko'rinishlari (kompyuter va Internet tarmog'i texnologiyalari) orqali qidirishning turli xil bilimlaridan iborat. Bu ta'rifdan kelib chiqib, axborot madaniyatiga nima uchun ehtiyoj sezamiz degan savolga javob qidiraylik.

Jamiyatda axborotning qimmati ortib, u sanoat jamiyatidan axborotlashgan jamiyatga aylanib bormoqda. Hozirgi hayotning o'ta

o'zgaruvchanligi axborotlashgan jamiyatda bir qator yangi atributlarni yuzaga keltiradi:

Axborot va bilim jamiyatning asosiy o'zgartiruvchi kuchiga aylanadi;

Ishlab chiqaruvchi va ijtimoiy texnologiyalarning yangilanish sikli 2-3 yilni tashkil etib, avlodlar almashinishi suratidan o'zib ketadi;

Uzluksiz ta'lim va yangi ixtisoslik olishga qobiliyat shaxsning ijtimoiy statusini saqlab qolishning ajralmas qismiga aylanadi;

Har bir insonning taqdiri yangi axborotni o'z vaqtida topish, olish, bir qiymatli qabul qilish va samarali foydalanish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Insoniyat sivilizatsiyasining axborotlashgan jamiyatga qadam qo'yishi — insonlarni yangi hayot sharoitiga va yuqori avtomatlashtirilgan axborot muhitida professional faoliyatga o'z vaqtida tayyorlash, bu muhitda mustaqil ravishda harakat qilishga, muhit imkoniyatlaridan samarali foydalanish va salbiy ta'sirlardan himoyalashga o'rgatish kabi jiddiy muammolarni yuzaga keltira boshladi. Axborotlashgan jamiyat shakllanishidagi muammolar, avvalambor bu jamiyatda inson o'rni muammosi bugungi kunda xalqaro hamjamiyatning diqqat markazidagi mavzu bo'lmoqda.

Axborotlashgan jamiyatda insonlarni hayotga maxsus tayyorlash zarurati nufuzli xalqaro tashkilotlarning sammitlarida ko'rib chiqilib, maxsus dasturlar qabul qilinmoqda. Bunga misol sifatida YUNESKO ning "Axborot hamma uchun" dasturi va IFLA ning "Axborot savodxonligi" bo'limi faoliyatini keltirish mumkin.

XI.6. Elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini.

O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 11 dekabrda 562-II-sonli «Elektron raqamli imzo to'g'risida» qonunining 12-moddasida elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi quyidagicha bayon qilingan:

Elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi.

Elektron raqamli imzoning haqiqiylikni tasdiqlash uchun elektron raqamli imzoning ochiq kalitidan foydalanayotgan yuridik yoki jismoniy shaxs elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi bo'lishi mumkin.

Elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi elektron raqamli imzoning ochiq kaliti elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasiga tegishlilikni va elektron raqamli imzoning haqiqiylikni tekshirish uchun elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bergan ro'yxatga olish markaziga murojaat etishga, shuningdek elektron raqamli imzoning haqiqiylikni

tasdiqlanmagan hollar haqida elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasiga xabar qilishga haqli.

Elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining shaxsi to'g'risidagi ma'lumotlar muhofaza qilinishini ta'minlashi kerak.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berish.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini elektron raqamli imzoning ochiq kaliti elektron raqamli imzoning yopiq kalitiga mosligini tasdiqlaydigan va elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasiga ro'yxatga olish markazi tomonidan berilgan hujjatdan iborat bo'ladi.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini elektron hujjat shaklida va qog'oz hujjat shaklida tayyorlanishi mumkin.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatida quyidagilar ko'rsatilishi kerak: elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi bo'lgan jismoniy shaxsning familiyasi, ismi, otasining ismi;

agar elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi yuridik shaxsning vakili bo'lsa, shu yuridik shaxsning nomi;

uning tartib raqami va amal qilish muddati;

elektron raqamli imzoning ochiq kaliti;

elektron raqamli imzoning ochiq kalitidan foydalanishda yordam berishi mumkin bo'lgan elektron raqamli imzo vositalarining nomi;

mazkur sertifikatni bergan ro'yxatga olish markazining nomi va joylashgan manzili;

elektron raqamli imzodan foydalanish maqsadlari to'g'risidagi ma'lumotlar;

elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlari reyestrining elektron manzili.

Elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi tashabbusi bilan elektron raqamli imzo kaliti sertifikatiga boshqa ma'lumotlar ham kiritilishi mumkin.

XI.7. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berish. Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatining amal qilinishini to'xtatib turish.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berish. Elektron raqamli imzoning ochiq kaliti elektron raqamli imzoning yopiq kalitiga mos kelishini tasdiqlovchi va Ro'yxatga olish markazi tomonidan elektron raqamli imzoning yopiq kaliti egasiga berilgan hujjat Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini hisoblanadi.

Ustav, shartnoma, tegishli xatti-harakatlari sodir etish huquqiga ishonchnoma asosida Ro'yxatga olish markazi nomidan ish ko'ruvchi uning xodimi Ro'yxatga olish markazining vakolatli shaxsi hisoblanadi.

Elektron raqamli imzoni yaratgan (elektron hujjatga imzo qo'ygan) va uning nomiga Ro'yxatga olish markazi tomonidan Elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatini berilgan jismoniy shaxs elektron raqamli imzoning yopiq kaliti egasi (keyingi o'rinlarda matnda "elektron raqamli imzo egasi" deb yuritiladi) hisoblanadi.

Vakolatli shaxslarning elektron raqamli imzo kalitlari sertifikatlarini olish uchun Ro'yxatga olish markazi Ro'yxatga olish organiga elektron raqamli imzo kalitlari sertifikatlariga kiritish uchun zarur bo'lgan ushbu shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarni, ularning o'z qo'li bilan qo'yilgan imzolari, ariza beruvchi tashkilotning rahbari imzosi va dumaloq (rasmiy) muhri bilan tasdiqlangan ma'lumotlarni qog'oz hujjat shaklida taqdim etishi shart.

Vakolatli shaxsning elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini elektron hujjat shaklida hamda ikki nusxada qog'oz hujjat shaklida yaratiladi. Qog'oz hujjat shaklidagi elektron raqamli imzo kaliti sertifikatlari Ro'yxatga olish organi mas'ul shaxsining imzosi va muhri bilan tasdiqlanadi hamda sertifikat egasi (vakolatli shaxs)ning o'z qo'li bilan imzolanadi. Qog'oz hujjat shaklidagi sertifikatning bir nusxasi vakolatli shaxsga beriladi. Sertifikatning qog'oz hujjat shaklidagi ikkinchi nusxasi Ro'yxatga olish organida saqlanadi.

Sertifikat pasport yoki shaxsni tasdiqlaydigan boshqa hujjat ko'rsatilgan holda shaxsan vakolatli shaxs tomonidan olinadi. Sertifikat egasi sertifikat qog'oz hujjat shaklida va elektron hujjat shaklida olinganligi to'g'risida tegishli jurnalga imzo chekadi.

Ro'yxatga olish markazi davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning amal qilishi Ro'yxatga olish markazi faoliyatida qonun hujjatlari va mazkur Nizom talablari buzilganligi aniqlangan taqdirda Ro'yxatga olish organining qarori bilan to'xtatib turilishi mumkin.

Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatining amal qilinishini to'xtatib turish.

Ro'yxatga olish markazi davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma quyidagi hollarda Ro'yxatga olish organi qarori bilan bekor qilinishi mumkin:

ariza beruvchi tashkilotning arizasiga ko'ra;

davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomaning amal qilish muddati tamom bo'lishiga ko'ra;

Ro'yxatga olish markazini ta'sis etgan yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma bekor qilinganda.

Davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomaning bekor qilinishi shuningdek:

qonun hujjatlariga, shu jumladan axborot xavfsizligi sohasidagi qonun hujjatlariga muntazam ravishda rioya qilinmagan taqdirda;

davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomaning amal qilishi to'xtatib turilishiga olib kelgan qonunni buzishlar Ro'yxatga olish organi tomonidan belgilangan muddatlarda bartaraf etilmagan taqdirda;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qarori bo'yicha amalga oshirilishi mumkin.

Ro'yxatga olish organining Ro'yxatga olish markazini davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi guvohnomaning amal qilishini to'xtatib turish yoki bekor qilish to'g'risidagi qarori ustidan Ro'yxatga olish markazi belgilangan tartibda sudga shikoyat qilishi mumkin.

Ro'yxatga olish markazini davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi guvohnomaning amal qilishi to'xtatib turilgandan yoki bekor qilingandan keyin Ro'yxatga olish organi tomonidan Elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlari reyestriga yozuv qayd etiladi va Ro'yxatga olish markaziga rasmiy bildirishnoma yuboriladi.

Ro'yxatga olish markazini tugatish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ro'yxatga olish markazi tugatilgan taqdirda ushbu Ro'yxatga olish markaziga berilgan elektron raqamli imzo kalitlari reyestri va elektron raqamli imzo kalitlari sertifikatlari elektron raqamli imzo egalarining roziligi bilan boshqa Ro'yxatga olish markazlariga berilishi mumkin.

Boshqa Ro'yxatga olish markazlariga berilmagan elektron raqamli imzo kalitlari reyestri va elektron raqamli imzo kalitlari sertifikatlari bekor qilinadi va saqlash uchun Ro'yxatga olish organiga beriladi. Elektron raqamli imzoning ochiq kalitlaridan foydalanuvchilar bundan xabardor qilinadi. Elektron raqamli imzoning haqiqiylikini tasdiqlash uchun elektron raqamli imzoning ochiq kalitidan foydalanuvchi yuridik yoki jismoniy shaxs elektron raqamli imzoning ochiq kalitlaridan foydalanuvchi (keyingi o'rinlarda "Elektron imzodan foydalanuvchi" deb yuritiladi) hisoblanadi.

XI.8. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilish. Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini ro'yxatga olish markazida saqlash tartibi.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining arizasi asosida ro'yxatga olish markazi tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Ro'yxatga olish markazi, elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining roziligidan qati nazar, quyidagi hollarda elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilishi shart, agar:

- mazkur sertifikatning amal qilish muddati tugagan bo'lsa;
- elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berilishiga asos bo'lgan hujjatning amal qilishi tugatilganligi aniq ma'lum bo'lsa;
- elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi ushbu Qonun 10-moddasining ikkinchi qismida nazarda tutilgan o'z majburiyatlarini bajarmagan hollar aniqlangan bo'lsa.

Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatining amal qilishini to'xtatib turish muddati tugagan va elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining uni qayta tiklash haqida arizasi bo'lmagan taqdirda ham elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilinishi kerak.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilish elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining arizasi olingan yoki ushbu moddaning ikkinchi va uchinchi qismlarida bayon qilingan holatlar yuzaga kelgan kunda ro'yxatga olish markazi tomonidan amalga oshiriladi.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilish to'g'risidagi yozuv ro'yxatga olish markazi tomonidan elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlarining reyestriga kiritilib, bu haqda elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi xabardor qilinadi.

Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini ro'yxatga olish markazida saqlash tartibi. Elektron hujjat shaklidagi elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini ro'yxatga olish markazida saqlash tartibi hamda muddati ro'yxatga olish markazi va elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasi o'rtasidagi shartnoma bilan belgilanadi.

Elektron hujjat shaklidagi elektron raqamli imzo kalitining bekor qilingan sertifikatini ro'yxatga olish markazida kamida uch yil saqlanadi.

Elektron hujjat shaklidagi elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini saqlash muddati tugaganidan keyin, u ro'yxatga olish markazining elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlarining reyestridan chiqariladi va saqlashning arxiv rejimiga o'tkaziladi.

XI.9. Ro'yxatga olish markazini tugatish. Chet davlatlarning elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlaridan foydalanish. Muhr o'rnida ishlatish.

Ro'yxatga olish markazini tugatish. Ro'yxatga olish markazi qonunchilikda belgilangan tartibda tugatilishi mumkin. Ro'yxatga olish markazi tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan paytdan e'tiboran bir oy mobaynida bu haqda maxsus vakolatli organga, shuningdek mazkur ro'yxatga olish markazining elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlarining reyestriga kiritilgan elektron raqamli imzo yopiq kalitlarining barcha egalariga xabar qilishi shart.

Ro'yxatga olish markazi tugatilgan taqdirda, mazkur ro'yxatga olish markazi tomonidan berilgan elektron raqamli imzolar kalitlarining sertifikatlari elektron raqamli imzo yopiq kalitlari egalarining roziligi bilan boshqa ro'yxatga olish markazlariga topshirilishi mumkin.

Boshqa ro'yxatga olish markazlariga topshirilmagan elektron raqamli imzolar kalitlarining sertifikatlari bekor qilinadi va maxsus vakolatli organga saqlash uchun topshirilib, bu haqda elektron raqamli imzolar ochiq kalitlarining foydalanuvchilari xabardor qilinadi.

Chet davlatlarning elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlaridan foydalanish. Chet davlatlarning elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlaridan foydalanish qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Muhr o'rnida ishlatish. Muhr bilan tasdiqlangan va elektron hujjatga aylantirilgan qog'oz hujjatning mazmuni qonunchilikka yoki taraflarning kelishuviga muvofiq ro'yxatga olish markazi vakolatli shaxsining elektron raqamli imzosi bilan yoki elektron raqamli imzo yopiq kaliti egasining elektron raqamli imzosi bilan tasdiqlanishi mumkin.

Nazorat uchun topshiriqlar:

- 11.1** Elektron tijorat. E-tijorat va E-marketing. Elektron tijorat tizimlari.
- 11.2** Elektron pul birliklari. Internet banking. Mobil banking.
- 11.3** WebMoney Transfer. VISA kartalari.
- 11.4** Elektron imzoni verifikatsiya qilish algoritmi. Elektron raqamli imzoning yopiq kalitlari va ochiq kalitlarini yaratish.
- 11.5** Elektron imzoni verifikatsiya qilish algoritmi. Elektron raqamli imzoning yopiq kalitlari va ochiq kalitlarini yaratish.
- 11.6** Ma'naviy-ma'rifiy ko'nikmalarni axborot texnologiyalari vositasida takomillashtirish.
- 11.7** Elektron raqamli imzo ochiq kalitining foydalanuvchisi. Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini.
- 11.8** Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini berish. Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatining amal qilinishini to'xtatib turish.
- 11.9** Elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini bekor qilish. Elektron raqamli imzo kaliti sertifikatini ro'yxatga olish markazida saqlash tartibi.
- 11.10** Ro'yxatga olish markazini tugatish. Chet davlatlarning elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlaridan foydalanish. Muhr o'rnida ishlatish